UKRAIŃSKA CERKIEW PRAWOSŁAWNA WOBEC EUROMAJDANU 2013–2014

UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH AND EUROMAIDAN
2013–2014

*Antonina Kozyrka**

— ABSTRAKT —

Artykuł prezentuje stanowisko Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej (Patriarchatu Moskiewskiego) wobec Euromajdanu na Ukrainie na przełomie 2013/2014 r. Kościół ten zajął pozycję neutralną, w odróżnieniu od niektórych innych związków wyznaniowych, zwłaszcza tak zwanych Kościołów narodowych, które poparły protestujących. Jego oficjalne stanowisko wyrażało się w apelach do zachowania pokoju, porządku społecznego, integralności terytorialnej i jedności narodu, potępienia przemocy, nawoływania stron konfliktu do rozpoczęcia i kontynuacji dialogu. W artykule szczegółowo przeanalizowano przyczyny i skutki stanowiska Cerkwi.

Słowa kluczowe: Euromajdan, kryzys polityczny na Ukrainie 2013–2014, Ukraińska Cerkiew Prawosławna (Patriarchatu Moskiewskiego), związki wyznaniowe w procesach politycznych, religia i polityka

— ABSTRACT —

The paper presents the reaction of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) to Euromaidan in the Ukraine at the turn of 2013–2014. The Church has not taken a clear univocal position, unlike some other religious groups, especially the so-called national Churches. Its official position was confined to general calls for preserving peace and public order, territorial integrity and unity of the people, condemnation of violence, calling for participants of the conflict to begin and continue the dialogue. The causes and consequences of the position taken by the Church are analyzed in detail.

Keywords: Euromaidan, the political crisis in Ukraine 2013–2014, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, religious groups in the political process, religion and politics

* Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Politologii i Studiów Międzynarodowych.

Wydarzenia rewolucyjne na Ukrainie, które rozpoczęły się w listopadzie 2013 r. i zakończyły pod koniec lutego roku następnego zmianą władzy w tym państwie, postawiły społeczeństwo ukraińskie przed ostatecznym wyborem geopolitycznym – między Moskwą a Europą. Z podobnym wyborem musiały zmierzyć się Kościoły i związki wyznaniowe funkcjonujące na Ukrainie. Ze względu na wysoką pozycję instytucji Kościoła w społeczeństwie największe związki wyznaniowe zmuszone były ustosunkować się do odbywających się zmian. Uczyniły to prędzej czy później, z własnej woli lub pod presją społeczną. Odpowiedniej reakcji oczekiwano również od Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej (UCP) – największego Kościoła na Ukrainie pod względem liczby jednostek administracyjno-terytorialnych, skupionych najliczniej we wschodniej i południowej części kraju¹.

Pod obecną nazwą UCP funkcjonuje od 1990 r. Została utworzona w miejsce ukraińskiego egzarchatu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (RCP) i stanowi jednostkę autonomiczną Patriarchatu Moskiewskiego. Taki status oznacza, że jest Kościołem samorządnym w kwestiach administrowania, zarządzania finansami, tworzenia nowych eparchii i obsadzania ich biskupami. Stojący na jego czele metropolita kijowski i całej Ukrainy jest wybierany przez episkopat UCP i zatwierdzany przez patriarchę moskiewskiego. UCP jest zarazem jedyną strukturą prawosławną na Ukrainie, uznawaną za kanoniczną przez pozostałe lokalne Kościoły prawosławne na świecie. Największym rywalem UCP jest Ukraińska Cerkiew Prawosławna – Patriarchat Kijowski (UCP PK), która powstała w 1992 r. na tle dążeń części duchowieństwa, z ówczesnym metropolitą kijowskim Filaretem (Denysenko) na czele, do całkowitego uniezależnienia się od Moskwy. Jej jednostki koncentrują się przede wszystkim w centrum i na zachodzie Ukrainy. Trzeci z liczących się Kościołów prawosławnych to Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna (UACP), sięgająca korzeniami tradycji niepodległościowych z czasów Ukraińskiej Republiki Ludowej i reaktywowana na Ukrainie formalnie w 1990 r. Pod względem rozbudowy struktury jest najmniejszą i skupia się prawie wyłącznie w zachodniej części kraju.

Dwa ostatnie Kościoły, podobnie jak Ukraińską Cerkiew Greckokatolicką, na Ukrainie określa się mianem narodowych. Cechuje je postawa kijowocen-

¹ Według danych Państwowego Komitetu Ukrainy ds. Narodowości i Religii obecnie posiada 1 metropolię (kijowską), 53 eparchii i 12714 parafii, 214 klasztorów. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2014 р., <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893>, odczyt z dn. 25.09.2014.

tryczna i często antyrosyjska. Ze względu na formalną zależność od Patriarchatu Moskiewskiego oraz prorosyjskie sympatie części kleru i wiernych UCP wielokrotnie zarzucano brak patriotyzmu ukraińskiego, nazywano „awangardą rosyjskich wpływów”² czy „piątą kolumną Moskwy”, zagrażającą bezpieczeństwu Ukrainy (Карпенко, 2002, s. 65–72). Należy jednak pamiętać, że środowisko UCP nie jest jednorodne pod względem ideologicznym. Istnieją w nim różne poglądy na temat samodzielności tego Kościoła, jak też kierunku rozwoju politycznego i cywilizacyjno-kulturowego Ukrainy. Wewnątrz UCP ugruntowały się dwie frakcje: proukraińska – dążąca do całkowitej samodzielności kanonicznej (autokefalii) od Patriarchatu Moskiewskiego i prorosyjska – optująca za zacieśnieniem więzi z nim i z narodem rosyjskim. Do pierwszej należy przeważnie młodszy episkopat, ale też starsi wpływowi biskupi, jak metropolita czerkaski Sofronij (Dmytruk). Na czele drugiego obozu stoją metropolita odeski Agafangel (Sawwin) i doniecki Illarion (Szukało) (Olszański, 2014). Rdzeń frakcji prorosyjskiej stanowi siedmiu hierarchów, jednak grono jej zwolenników nigdy nie przekroczyło połowy episkopatu UCP (Czornomorec, 2014, s. 102).

Sam zwierzchnik Cerkwi, metropolita kijowski i całej Ukrainy Wołodymyr (Sabodan), który przewodniczył Cerkwi ponad 20 lat (1992–2014), unikał konfrontacji z Patriarchatem Moskiewskim i stał na pozycji neutralnej. Mimo to, szczególnie w ostatnich latach życia, sympatyzował z proukraińskim skrzydłem i ostrożnie wspierał dążenia autokefaliczne UCP (Czech, 2013, s. 33)³. Przez to naraził się prorosyjskiej części biskupów, którzy w czasie zaostrzenia jego choroby, zimą 2012 r., podjęli nieudaną próbę pozbawienia go władzy w Kościele (Borkowicz, 2014, s. 97).

W relacjach z państwem ukraińskim UPC starała się kierować obowiązującą w prawosławiu od wieków zasadą *symfonii*. Polega ona na wypracowaniu modelu postępowania, pozwalającego Kościołowi z jednej strony uczestniczyć w procesach politycznych, a z drugiej – zachować od nich niezbędny dystans: „W stosunkach z państwem głównym zadaniem Kościoła niezmiennie pozostaje przybliżenie ludzi i świata do Boga, a troska o bardziej sprawiedliwy ustrój polityczny, równość społeczną czy rozwój ekonomiczny na tyle budzą jego zainteresowanie, na ile prowadzą do realizacji tego celu” (Chryń, 2003, s. 129).

² Taką opinię wyraził ukraiński dysydent Iwan Dziuba. *Houston Chronicle: Россия утрачивает влияние на прошлое и будущее Украины*, 26.07. 2005, <http://korrespondent.net/worldabus/126824>, odczyt z dn. 20.05. 2010.

³ Miał nawet odrzucić propozycję kandydowania na następcę patriarchy moskiewskiego Aleksego II.

W warunkach rozdziału Kościoła i państwa omawiana zasada oznacza wzajemne poszanowanie autonomii oraz nieingerowanie. Nie stoi to jednak na przeszkodzie w podjęciu owocnej współpracy instytucji Kościoła i państwa w wielu obszarach dla dobra społeczeństwa (Curanović, 2010, s. 27–28).

Po roku 1991 UCP cieszyła się różnym stopniem uznania ze strony elit rządzących na Ukrainie. Po zwycięstwie Wiktora Janukowycza w wyborach prezydenckich w 2010 r. Cerkiew ta *de facto* znalazła się w sytuacji uprzywilejowanej, gdyż prezydent ostentacyjnie sympatyzował z tym Kościołem. Wraz ze zmianą nastawienia części mieszkańców Ukrainy do ekipy Janukowycza na przełomie 2013–2014 r. UCP znalazła się w trudnym położeniu. Warunkowało to niejednoznaczną postawę Cerkwi wobec Euromajdanu.

Powściągliwość w komentowaniu oraz różne oceny rozwoju sytuacji na Ukrainie przez duchownych UCP znajdują swoje uzasadnienie przede wszystkim w kontekście wspomnianego modelu *symfonii*. Można je też próbować tłumaczyć innymi względami, np. faktem, że w okresie narastania kryzysu to właśnie przedstawicielowi tego Kościoła przypadło pełnić funkcję przewodniczącego w Ogólnoukraińskiej Radzie Kościołów i Organizacji Religijnych (ORKiOR)⁴. Rada dążyła do uspokojenia nastrojów społecznych, zachowania jedności narodu i państwa. Postawa dystansowania się UCP od wydarzeń w kraju była też następstwem wcześniejszych oskarżeń jej o nadmierne angażowanie się w procesy polityczne, w tym w kampanie wyborcze Wiktora Janukowycza. Kolejny powód to podeszły wiek i choroba metropolity kijowskiego, która doprowadziła do jego śmierci w lipcu 2014 r. Dylemat części wiernych i duchowieństwa UCP wiążący się z opowiedzeniem się po którejś ze stron konfliktu w pewnej mierze był konsekwencją faktu, że UCP pozostaje w jurysdykcyjnej zależności od Moskwy, a jej wiernych ze współwyznawcami w Rosji łączą więzi kulturowe, a często etniczne i rodzinne. Ponadto na myślenie wiernych UCP nie miały wpływ wywierała koncepcja „ruskiego świata”, aktywnie promowana przez patriarchę moskiewskiego Cyryla (Smoleń, Lubina, 2011, s. 175–194).

Wyraźna różnica zdań co do kierunku integracji Ukrainy uwidoczniła się już w okresie poprzedzającym Euromajdan. 30 września 2013 r. metropolita Wołodymyr, wspólnie z innymi członkami ORKiOR, podpisał odezwę do narodu popierającą zawarcie umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z UE. Na początku października przedstawiciel UCP wziął udział w delegacji ORKiOR do Brukseli,

⁴ UCP przewodniczyła w ORKiOR od zimy 2013 do początku lipca 2014 r. Strona Rady: <http://vrciro.org.ua>.

by wyrazić poparcie dla europejskiego wyboru Ukrainy⁵. Proeuropejska postawa głowy UCP stała się przedmiotem ostrej krytyki ze strony prorosyjskich organizacji społecznych zaliczanych do tzw. politycznego prawosławia (wykorzystującego retorykę i symbolikę prawosławną w celach politycznych). W październiku ich liderzy wyrazili przekonanie, że większość wiernych UCP jest przeciwna integracji europejskiej. Zamiar podpisania przez rząd ukraiński umowy z UE określili „zdradą istoty cywilizacyjnej narodu Ukrainy, jak również wielowiekowej braterskiej wspólnoty narodów Ukrainy, Rosji i Białorusi”⁶. Zapowiedzieli zorganizowanie procesji, która miała zademonstrować antyunijne nastroje mieszkańców Ukrainy. Rzecznik prasowy metropolity kijowskiego, o. Georgij Kowalenko, zareagował na podobną krytykę oświadczeniem, iż UCP dopuszcza integrację europejską, a jej wierni mają prawo do różnych poglądów politycznych na ten temat. Przypomniawszy jednocześnie negatywne stanowisko swojego Kościoła wobec „politycznego prawosławia”, które zostało określone jeszcze w 2007 r. Zapowiedź antyunijnej procesji zrealizowano 4 listopada, kiedy ulicami Kijowa przemaszerowało ok. 4 tys. osób, niosąc symbole Cesarstwa Rosyjskiego i ZSRR. Protestujący bezskutecznie żądali odwołania podpisu metropolity pod wspomnianym dokumentem z 30 września, upatrując w zbliżeniu z Europą zagrożenie dla chrześcijaństwa na Ukrainie⁷.

Zanim rozwój choroby uniemożliwił metropolicie Wołodymyrowi zarządzanie Kościołem i ustosunkowanie się do dalszej eskalacji konfliktu w państwie, jeszcze w początkowej fazie rewolucji kilkakrotnie zabierał on głos. 30 listopada 2013 r., po pierwszej próbie pacyfikacji Majdanu, pisał: „Przypominamy wszystkim przywódcom politycznym i działaczom państwowym, którzy uznają się za chrześcijan, biblijną mądrość o tym, że „Każde królestwo, wewnętrznie skłócone, pustoszeje. I żadne miasto ani dom wewnętrznie skłócony, nie ostoi się” (Mt 12, 25). Przypominamy, że wszyscy jesteście dziećmi jednego Boga i obywatelami jednego państwa. Dlatego mamy uczynić wszystko, by proces polityczny nie wykraczał poza ramy Przykazań Bożych i moralności chrześcijańskiej, Konstytucji

⁵ *Єрархи українських Церков запевнили в Брюсселі, що бачать майбутнє України в колі вільних європейських народів*, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/53858, odczyt z dn. 20.11.2014.

⁶ *Політичне православ'я засудило євроінтеграцію*, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/54053, odczyt z dn. 20.11.2014.

⁷ *Представники політичного православ'я провели хресний хід проти асоціації з ЄС*, http://risu.org.ua/article_print.php?id=54181&name=religion_and_policy&lang=ua&, odczyt z dn. 16.03.2014.

tucji i prawa Ukrainy” (Горкыша, 2014, s. 232). Dnia 5 grudnia wyraził zadowolenie z faktu, że młodzież ukraińska nie jest obojętna wobec losów ojczyzny. Jako jedyne wyjście z sytuacji upatrywał w rozpoczęciu pod przewodnictwem prezydenta dialogu między stronami konfliktu i poszukiwanie rozwiązań, które prowadziłyby do zgody, a nie pogłębienia wrogości (Горкыша, 2014, s. 247). 10 grudnia, już jako przewodniczący ORKiOR, podpisał specjalną odezwę potępiającą użycie siły zarówno wobec uczestników Majdanu, dziennikarzy, jak też funkcjonariuszy służb porządkowych. Sygnatariusze odezwy nawoływali kierujących państwem do respektowania prawa obywateli do pokojowego protestu oraz do rozpatrzenia ich żądań. Wzywali wszystkie strony konfliktu (władzę, opozycję polityczną i protestujących) do podjęcia konstruktywnego dialogu i oferowali swoją pomoc w poszukiwaniu kompromisu⁸.

W odróżnieniu od kilku innych Kościołów, których duchowni już w pierwszych dniach pojawili się na Majdanie, obecność przedstawicieli kleru UCP prawie nie była widoczna. Z tego względu zarzucano jej bierność wobec tak ważnych wydarzeń. W odpowiedzi rzecznik UCP, o. Georgij Kowalenko, wyjaśniał, że księża uczestniczą w Euromajdanie, lecz jako osoby prywatne. Brak zgody na urządzenie na Majdanie namiotów modlitewnych tłumaczył tym, że w Kijowie jest wiele świątyń otwartych dla wszystkich chętnych. Jednocześnie duchowny w imieniu UCP stanowczo odciął się od zaplanowanej na 6 grudnia kolejnej procesji „politycznego prawosławia” przeciwko integracji europejskiej (Горкыша, 2014, s. 241). Co do przyszłego kierunku rozwoju Ukrainy lakonicznie odpowiedział, że w tej sprawie „Kościół ufa ekspertom” (Горкыша, 2014, s. 249).

Kilka dni po pierwszym pobiciu studentów w Kijowie pozycję UCP wobec bieżącej sytuacji w kraju próbował przybliżyć także metropolita Antonij (Pakanycz), wikariusz eparchii kijowskiej, zaliczany do prorosyjskiej frakcji. W jego przekonaniu prawo do debaty publicznej na temat przyszłości kraju jest naturalną cechą społeczeństwa obywatelskiego, jednak powinna ona odbywać się w granicach prawa, bez agresji i zakłócania porządku społecznego, by nie dopuścić do rozpadu Ukrainy. Zdaniem hierarchy poglądy polityczne wiernych powinny być ich prywatną sprawą: „Kościół wprost potępia jedynie te ideologie polityczne, które bazują na światopoglądzie ateistycznym lub propagują siłowe środki przejęcia władzy. W każdym razie świątynia nie powinna stawiać się miej-

⁸ Звернення Всеукраїнської Ради Церков у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні, <http://vrciro.org.ua/ua/statements/211-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-u-zvyazku-z-suspilno-politychnoyu-sytuaciyu-v-ukrayini>, odczyt z dn. 20.11.2014.

scem agitacji i walki politycznej”⁹. Prosił jednak pragmatycznie oceniać sytuację, nie ulegać manipulacjom i kierować się przede wszystkim sumieniem.

Przytoczone wypowiedzi świadczą o tym, że UCP oficjalnie nie stanęła po żadnej ze stron konfliktu. Z pewnością ostrożność Kościoła wynikała też z faktu, że za jej wiernych uważało się wielu wyższych urzędników i polityków z ekipy Wiktora Janukowycza, w tym sam prezydent. Środowiska te jeszcze 30 listopada bezskutecznie próbowały wyrzucić na UCP presję, by opowiedziała się za „przywroceniem porządku konstytucyjnego” (Горкуша, 2014, s. 54). Z drugiej strony do UCP należała też część zwolenników Majdanu, w tym liderzy opozycji: Witalij Kliczko i przyszły prezydent Ukrainy Petro Poroszenko. Powyższa okoliczność zmuszała UCP do unikania definitywnych deklaracji.

Brak owocnego dialogu między protestującymi i władzą doprowadził do zaostrzenia kryzysu. W nocy 11 grudnia oddziały sił rządowych próbowały otoczyć Majdan i rozpędzić jego uczestników. W trakcie zorganizowanego nazajutrz okrągłego stołu pt. *Plan działania dla państwa* przedstawiciel UCP, o. Georgij Kowalenko, proponował zacząć od przestrzegania przykazań Bożych oraz ewangelicznych zasad krzewienia pokoju i zachowania zgody, w tym w życiu publicznym. Prosił, by nie zamieniać gry politycznej w „świętą wojnę”. Podkreślał, że UCP nie da się podzielić na pół, bo jej wierni stoją po obu stronach barykad. W podobnym duchu pisał 17 grudnia zwierzchnik UCP. Metropolita Wołodymyr apelował o jedność narodu, podkreślając, że UCP skupia wiernych niezależnie od poglądów politycznych, narodowości czy regionu¹⁰.

Mimo ostrożnej oficjalnej pozycji UCP w środowisku jej episkopatu pojawiały się mniej wyważone wypowiedzi potępiające Majdan. Do takich należy opinia opata Ławry Peczerskiej w Kijowie metropolity Pawła (Łebidia). Na jednym z okrągłych stołów, 12 grudnia, metropolita podziękował milicjantom i skrytykował obecność dzieci na Majdanie. W jego przekonaniu młodzi stali na Majdanie za pieniądze¹¹. Masowe antyrządowe protesty potępili również metro-

⁹ В политической борьбе нужно слушать голос совести» – Управляющий делами УПЦ митрополит Антоний, <http://orthodoxy.org.ua/data/v-politicheskoy-borbe-nuzhno-slushat-golos-sovesti-mitropolit-borispolskiy-antoniy.html>, odczyt z dn. 10.10.2014.

¹⁰ Звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира до вірних Української Православної Церкви, <http://news.church.ua/2013/12/17/zvernennya-blazhennishogo-mitropolita-kijivskogo-i-vsijeji-ukrajini-volodimira-do-virnix-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi>, odczyt z dn. 10.10.2014.

¹¹ Spotkanie zorganizował były prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk, z udziałem byłego prezydenta L. Kuczmy, członków rządu M. Azarowa, lidera Partii Regionów O. Jefriemowa i Partii Komunistycznej Ukrainy P. Symonenki oraz przedstawicieli 10 organizacji społecznych, ale bez udziału

polita odeski Agafangel (Sawwin), doniecki Illarion (Szukało) oraz boryspolski Antonij (Pakanycz).

Brak jednoznacznej pozycji episkopatu UCP, będący odzwierciedleniem jej wewnętrznych podziałów, irytował część mieszkańców Ukrainy, w tym z grona jej wiernych. Dla wielu z nich rozgraniczenie między oficjalną pozycją Cerkwi a prywatnymi opiniami jej przedstawicieli nie zawsze było czytelne. W trudnej sytuacji społeczno-politycznej od Kościoła jako instytucji wysokiego zaufania społecznego oczekiwano wyraźnej oceny moralnej wydarzeń oraz prawdy. Pisała o tym ukraińska dziennikarka Kateryna Szczotkina: „[...] zamiast jasnych ocen działań obu stron mamy niewyraźny bełkot o »pokoju za wszelką cenę«, »zachowaniu spokoju«, »władzy od Boga«, »jak można – w czasie postu?!«, »spójrzcie na siebie«, »pojednajcie się«, »idźcie się umyć« itp. Nie, to oczywiście ważne – »zacząć od siebie«. Jednak w danym kontekście taka rada to zawołany apel, aby rozejść się do domów i nie rozrabiać”¹². Zdaniem publicystki chrześcijanie nie mogą w milczeniu akceptować kłamstwa. Cerkiew nie powinna unikać zajęcia stanowiska, zasłaniając się orzeczeniem jej Synodu potępiającym „polityczne prawosławie”. Zachowując się w podobny sposób w celu utrzymania „kruchej równowagi wewnątrz siebie”, UCP stała się „zakładniczką własnych środków bezpieczeństwa”.

Zdecydowaną postawę, której oczekiwano od UCP, zajęły natomiast Ukraińska Cerkiew Prawosławna Patriarchatu Kijowskiego i Ukraińska Cerkiew Grekokatolicka. Władze ostatniej oświadczyły, że Kościół „zachowuje prawo dokonywania oceny sytuacji w kraju, jeśli naruszane są prawa człowieka i zasady moralności społecznej, które wypływają z Prawa Bożego i mają odzwierciedlenie w społecznej nauce Kościoła” (Горкыша, 2014, s. 337). Duże zaangażowanie duchowieństwa unickiego w Euromajdan stało się powodem pogroźek ze strony rządu o delegalizację tego Kościoła. List Ministerstwa Kultury Ukrainy z 3 stycznia 2014 r. w tej sprawie poruszył opinię publiczną na Ukrainie. Mimo tradycyjnej niechęci wobec grekokatolików i ataków ze strony „politycznego prawosławia” pod adresem grekokatolickich „polityków w sutannach” (Горкыша, 2014, s. 334), UCP w tym przypadku podzielała krytyczną ocenę działań resortu (Горкыша, 2014, s. 242).

liderów opozycji. Скандальний митрополит УПЦ похвалив міліцію за побиття мітингарів, <http://expres.ua/news/2013/12/12/98602-skandalnyy-mytropolyt-upc-pohvalyv-miliciyu-pobytya-mityngari>, odczyt z dn. 20.10.2014.

¹² K. Щоткіна, Неправда від пестраpxy, http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/kshchotkina_column/54685, odczyt z dn. 05.09.2014.

Początkiem kolejnej fazy rewolucji było uchwalenie przez Radę Najwyższą Ukrainy 16 stycznia 2014 r. tzw. ustaw dyktatorskich, zaostrzających kary dla uczestników masowych protestów. Doszło do wznowienia wystąpień, a następnie do krwawych starć w centrum Kijowa między siłami rządowymi a grupą radykalnych manifestantów i prowokatorów. Nad ranem 21 stycznia między oddziałami rządowymi a protestującymi na ul. Hruszewskiego stanęło kilku mnichów UCP z krzyżem i ikoną w ręku. W kolejnych godzinach księża zmieniali się, co pomogło utrzymać rozejm na ponad 20 godzin. Kapłani stali też w nocy, kiedy sytuacja poważnie się skomplikowała¹³. Zdarzały się pojedyncze przypadki niezrozumienia postawy księży UCP, kiedy nazywano ich „moskiewskimi popami”, szerzono pogłoski, że osłaniali oni żołnierzy Berkutu, którym chwilowo zabrakło amunicji (Горкыша, 2014, s. 421). Tymczasem odważny spontaniczny gest prawosławnych duchownych spotkał się z aprobatą przedstawicieli UCP. W jej środowisku pojawiły się też nieco wątpliwe interpretacje opisywanego czynu kapłanów, które odzwierciedlały występujące na Ukrainie podziały religijne. Na przykład o. Georgij Kowalenko wyraził myśl, że dopóki księża UCP stali sami – panował spokój, gdy do nich dołączyli reprezentanci innych wyznań – zamieszki się wznowiły i zginęli pierwsi ludzie (Горкыша, 2014, s. 496). Wspomniany duchowny uważał postawę swoich współpracowników za wyraz neutralnego stanowiska UCP, którego miała ona się trzymać nawet po zmianie władzy w kraju: „należy stać między barykadami i modlić się za jednych i za drugich” (Горкыша, 2014, s. 634). W przekonaniu duchownego pozostałe związki wyznaniowe powinny były również poczuć się tak samo odpowiedzialne za cały naród Ukrainy, a nie tylko za jego część.

Dnia 22 stycznia do opinii publicznej dotarła wiadomość o pierwszych ofiarach śmiertelnych rewolucji. Z tej okazji ORKiOR zaapelowała do mieszkańców Ukrainy o modlitwę w intencji zgody i jedności kraju. Rada deklarowała chęć wspierania dialogu na rzecz jedności narodowej i przestrzegała przed wszelkimi ideami separatystycznymi. Członkowie Rady potępiли stosowanie przemocy w celu rozwiązania konfliktu, gdyż prowadziło to jedynie do eskalacji nastrojów społecznych i spychało kraj w przepaść wojny domowej. W imieniu UCP,

¹³ *Майдан до кровопролиття: біля Беркута чергували православні священики та буддистські монахи*, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55034, odczyt z dn. 22.01.2014.

która wówczas przewodniczyła w Radzie, odezwę podpisał metropolita Antonij (Pakanycz)¹⁴.

W tym samym dniu w Ławrze Peczerskiej w Kijowie, gdzie mieści się siedziba władz UCP, odbyło się uroczyste nabożeństwo z okazji święta Jedności Narodowej Ukrainy. Wzięli w nim udział prezydent Wiktor Janukowycz i inni wysocy urzędnicy państwowi. W czasie homilii opat ławry metropolita Pawło (Łebid) zapewnił głowę państwa o wsparciu ze strony Cerkwi: „Obecnie dźwiga Pan ciężki krzyż i Cerkiew stoi przy Panu dziś do końca, tak jak Szymon Cyrenejczyk pomagał Chrystusowi nieść krzyż na Golgotę”¹⁵. Porównanie prezydenta, którego obarczano odpowiedzialnością za przelew krwi w Kijowie, do Chrystusa oburzyło media ukraińskie, przedstawiciele innych Kościołów oraz część wiernych UCP. Rzecznik eparchii włodzimiersko-wołyńskiej UCP, ks. Wiktor Martynenko, na swoim Facebooku w ostrej formie zaapelował do hierarchy, by nie wypowiadał się w imieniu całego Kościoła. Później duchowny, tłumacząc metropolicie kijowskiemu powody swej wypowiedzi, wspomniał, że metropolita Pawło (Pakanycz) groził mu telefonicznie (Горкыша, 2014, s. 434–437).

Radykalizacja działań rządu i nastrojów wśród protestujących pogłębiły podziały w środowisku prawosławnym w kwestii oceny Majdanu, działań ekipy Wiktora Janukowycza i opozycji. Część wiernych UCP popierała Majdan w sposób czynny lub bierny. Inni, wykorzystując retorykę religijną, przekonywali o potrzebie lojalności wobec ówczesnych elit politycznych jako prawowitej władzy, która utożsamiała się z UCP (Горкыша, 2014, s. 431). Jeszcze inni byli sceptycznie nastawieni wobec angażowania się Kościołów w politykę, krytykowali uprawianie „ekwilibrystyki cytatami z Pisma Świętego” w celu uzasadnienia swoich racji politycznych (Марченко, 2014). Z większą ostrością uwidoczniły się też podziały regionalne w UCP, gdzie bardziej aktywny pod względem obywatelskim zachód zdecydowanie poparł Majdan.

Mimo wyodrębniającej się różnicy zdań wewnątrz UCP po wspomnianej tragedii, a z tym coraz głośniejszymi stawianymi wobec niej żądani dokonywania moralnej oceny wydarzeń, UCP nie zmieniła swojej neutralnej pozycji. Jej episkopat podkreślał przede wszystkim konieczność podjęcia stanowczych kroków

¹⁴ Всеукраїнська Рада Церков готова сприяти початку конструктивного діалогу між владою і Майданом, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55032, odczyt z dn. 22.01.2014.

¹⁵ Владика Павло (Лебідь) порівняв Януковича з Христом і запевнив, що УПЦ (МП) з ним до кінця, http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/55040, odczyt z dn. 22.01.2014.

w kierunku deeskalacji konfliktu. Metropolita Antonij (Pakanycz) na spotkaniu przedstawicieli związków wyznaniowych z prezydentem Janukowyczem 24 stycznia ostrzegał, że państwu grozi „żywiół tłumu”, a Ukraina stoi na skraju przepaści. Prosił głowę państwa o zapewnienie obiektywnego zbadania wszystkich przypadków śmierci ludzi w czasie starć. Postulował kontynuację dialogu władz z opozycją, proponując, by ORKiOR pełniła funkcję gwaranta realizacji wspólnych ustaleń. Hierarcha poparł też zwołanie dodatkowego posiedzenia parlamentu Ukrainy w celu omówienia zaistniałej sytuacji w kraju. Apelował też do dziennikarzy o odpowiedzialne relacjonowanie bieżących wydarzeń tak, by nie skłaniało odbiorców do agresji¹⁶. Powyższe sugestie metropolita powtórzył następnego dnia w trakcie spotkania z liderami opozycji. Hierarcha wezwał ich do powstrzymania przemocy ze strony manifestantów, jak też nawoływania do agresywnych zachowań. Zachęcał też do kompromisów z władzą¹⁷.

Stopień napięcia społecznego powodował, że w praktyce nie wszyscy wierni UCP słuchali nawoływań swoich pasterzy. Mowa nienawiści nie była obca też duchownym tego Kościoła. Dla przykładu ks. Andriej Tkaczow w kazaniu wygłoszonym 5 lutego nie ukrywał wrogości wobec uczestników Majdanu: „To są straszni wrogowie naszej przyszłości i straszni wrogowie naszej teraźniejszości. Nie żał mi ich, za nich się nie modlę [...]” (Горкуша, 2014, s. 550). Duchowny wyrażał żal, że manifestanci okupowali stolicę i błakali się jej ulicami jak opętani. Przytoczona wypowiedź oburzyła opinię publiczną, dlatego kapłan musiał tłumaczyć się swoim przełożonym. Rzecznik UCP, choć potwierdził prawo księży do własnych poglądów, to przyznał, że nie powinni oni propagować je w świątyniach (Горкуша, 2014, s. 552–553).

Tak samo mocnych określeń pod adresem zwolenników Majdanu użył ks. Oleksij Jefimow, proboszcz z Wasilkowa pod Kijowem. Uczestniczył on 12 lutego w akcji Soboru Ludowego na rzecz poparcia żołnierzy Berkutu, którzy bronili dzielnicy rządowej w Kijowie. Dla nich duchowny odprawił nabożeństwo i wygłosił kazanie. Kapłan nawoływał żołnierzy, nie ulegać namowom i nie przechodzić na stronę protestujących, których nazywał tłumem, wyrzutkami,

¹⁶ Зустріч з президентом. Митрополит Антоній пропонує ВРЦіРО бути гарантом домовленостей між владою та опозицією, <http://boryspil-eparchy.org/index.php/news/137-latest-news/1418>, odczyt z dn. 25.01.2014.

¹⁷ В Україні — криза довіри. Митрополит Антоній виступив на зустрічі ВРЦіРО з лідерами опозиції, <http://orthodoxy.org.ua/data/v-ukrayini-kryza-doviri-mitropolit-antoni-y-vistupiv-na-zustrichi-vrciro-z-liderami-opozyciyi>, odczyt z dn. 20.10.2014.

faszystami, satanistami, przestępcami, alkoholikami i „innym marginesem”¹⁸. Jak i w poprzednim przypadku UCP potępiła takie zachowanie, uznając je za instrumentalizację jej duchownych przez „polityczne православие”.

Najbardziej krwawa odsłona ukraińskiej rewolucji rozegrała się w lutym 2014 r., kiedy siły rządowe podjęły próbę ostatecznej likwidacji Majdanu. W dniu 18 lutego doszło do rozpędzenia pokojowej demonstracji przed Radą Najwyższą Ukrainy, a 19–20 lutego do masowego rozstrzelania protestujących w centrum Kijowa. Zginęło około setki osób, wielu zostało rannych. Jeszcze pierwszego dnia starć metropolita Antonij (Pakanycz) apelował o natychmiastowe zaprzestanie konfrontacji, powrót do dialogu i „nierozrywanie Ukrainy” (Горкыша, 2014, s. 594–596). W związku z tragedią w UCP zarządzono odprawienie 22 lutego we wszystkich świątyniach nabożeństw żałobnych w intencji wszystkich poległych, bez dzielenia ich według kryterium politycznego czy innego. W tekście zarządzenia, podpisanego przez metropolitę kijowskiego Wołodymyra, czytamy: „Przed Bogiem nie ma ani prawych, ani lewych; ani milicjanta, ani protestującego”¹⁹.

Dla niektórych wiernych UCP podjęte działania władz kościelnych wydawały się niewystarczające. Religijna publicystka Tetiana Derkacz zainicjowała społeczną petycję do zwierzchnika UCP w sprawie nałożenia na Wiktora Janukowycza anatemy. Zastosowanie surowej kary kościelnej wobec polityka winnego przelewu krwi, jej zdaniem, mogłoby przyczynić się do rozwiązania konfliktu, jak to nieraz bywało w historii. Swoją myśl uzasadniała w następujący sposób: „Jeżeli Церква chce wnieść swój wkład w uregulowanie konfliktu instytucjonalnego na Ukrainie, który zaistniał wyłącznie z winy jej wiernych, to musi wykorzystać wszelkie dostępne jej instrumenty wpływu na nich, a nie tylko bezosobowo nawoływać kogoś tam do pokoju i niestosowania przemocy, a później dziwić się, że jej głos nie został usłyszany”²⁰. Powyższa propozycja pozostała bez odpowiedzi. Nawet gdyby została uwzględniona, to mało prawdopodobne, by odniosła pożądany skutek. „Fasadowa” religijność Wiktora Janukowycza była często wykorzystywana jako narzędzie kreowania jego wizerunku politycznego.

¹⁸ Священик УПЦ МП благословив Беркут стояти до смерті проти мракобісів Євромайдану, http://risu.org.ua/index/ua/all_news/state/national_religious_questionn/55335, odczyt z dn. 22.12.2014.

¹⁹ Церква благословила 22 лютого особливо поминати загиблих, закликала скасувати всі розваги на Масляну та продовжити жалобу за загиблими до Пасхи, <http://cherkasy-orthodox.com.ua/index.php/actualno/1089-cerkva-blagoslovila>, odczyt z dn. 23.11.2014.

²⁰ УПЦ призывает отлучить от Церкви Януковича и подвергнуть его анафеме, http://risu.org.ua/index/ua/all_news/state/church_state_relations/55387, odczyt z dn. 20.11.2014.

Zarzuty o małą stanowczość i skuteczność w działaniu stawiane były nie tylko wobec UCP, ale też wobec innych związków wyznaniowych na Ukrainie. Włodzimierz Osadczy na przykład pisze: „Wierne zachowawczym zasadom powściągliwości Kościoły »ukraińskie« ewidentnie nie nadążały za tempem rewolucyjnych zmian [...] W tych okolicznościach zabrakło stanowczych, odpowiednich do powagi sytuacji, słów i na tyle donośnych, aby mogły »przemówić« do otwartego na religijne treści ukraińskiego narodu, zgromadzonego na Euromajdanie” (Potocki, Domagała, Miłoszewska, 2014, s. 302).

Deklarowane przez UCP dystansowanie się od polityki nie sprzyjało zmianie jej postrzegania w społeczeństwie ukraińskim jako Kościoła lojalnego wobec ekipy prezydenta. Jak słusznie zauważa ukraiński filozof i publicysta profesor Petro Kraluk, zajęta przez UCP pozycja neutralności „w rzeczywistości działała na rzecz reżimu Janukowycza” (Кралу́к, 2014). Ze względu na to, że w lutym 2014 r. na ulice Kijowa wyszli duchowni różnych związków wyznaniowych, dla uczestników wydarzeń ważna była nie tyle ich instytucjonalna przynależność, ile fakt, po której stronie barykad stali. Należy zatem zgodzić się z opinią Jacka Borkowicza, że „ukraińską rewolucję definitywnie przegrała ta część Cerkwi, która postawiła na lojalność wobec ekipy Janukowycza” (Borkowicz, 2014, s. 98). Nie wydaje się natomiast, by brak poparcia dla Majdanu ze strony władz UCP wiązał się bezpośrednio z faktem, że uczynił to konkurencyjny Kościół – UCP PK (Olszański, 2014).

Faktyczny brak jednego silnego przywódcy w UCP przekładał się po części na brak jednomyślności w ocenie bieżących wydarzeń przez ten Kościół. Ze względu na to, że poważnie chory zwierzchnik UCP nie mógł sprawować władzy w Kościele, a urząd metropolity kijowskiego i całej Ukrainy jest dożywotni, episkopat zdecydował się wybrać *locum tenens* metropolity. Dnia 24 lutego 2014 r. został nim metropolita czerniowiecki i bukowski Onufrij (Berezowski), który pół roku później został kolejnym metropolitą kijowskim. Tymczasowy zarządca UCP pod wieloma względami przypominał metropolitę Wołodymyra, gdyż cechowała go ostrożność, dyplomatyczność i oddanie przewagi sprawom duchowym nad polityką. Reprezentował on nurt umiarkowany, był oceniany jako „człowiek środka” nienależący do żadnej frakcji w UPC (Olszański, 2014). Należał do grona biskupów ukraińskich, którzy w styczniu 1992 r. odmówili podpisania odezwy w sprawie nadania UCP autokefalii²¹. Konserwatyzm metropolity Onufrija sprawiał, że po nim nie spodziewano się żadnych rewolucyjnych zmian

²¹ *Prawosławie na świecie*, „Przegląd Prawosławny” 2014, nr 3, s. 43.

w UCP. Eksperci uważali, że w ówczesnych warunkach wybór hierarchy wyraźnie prorosyjskiego byłby niebezpieczny (Горкыша, 2014, s. 605–607).

Po wyborze *locum tenens* Sobór Biskupów UCP wydał orędzie dotyczące aktualnej sytuacji w państwie. Składając wyrazy współczucia rodzinom ofiar i zapewniając o modlitwach w intencji zabitych i rannych, episkopat jeszcze raz wyraźnie podkreślił konieczność zachowania integralności terytorialnej Ukrainy oraz wyznaczył zadanie dla Kościoła w tych trudnych chwilach: „W warunkach ciężkich doświadczeń powinniśmy zachować jedność państwa ukraińskiego i zapobiec wszystkim możliwym próbom jego podziału [...] Powinniśmy skierować wszystkie nasze wysiłki na osiągnięcie pokoju i stabilizacji w naszym państwie. Nasz naród przeżył straszną tragedię. I teraz najważniejszym zadaniem Cerkwi jest działanie na rzecz społecznego pojednania”²².

Wybór zastępcy metropolity kijowskiego zbiegł się w czasie z ważnymi zmianami politycznymi na Ukrainie. W wyniku rewolucji obalono reżim Janukowycza, przywrócono Konstytucję w redakcji z 2004 r., uwolniono Julię Tymoszenko, zaczęto formować nowy rząd. W mediach pojawiły się spekulacje na temat potrzeby i czasu dokonania zmian także we władzach naczelnych UCP. Dziennikarz rosyjskiego radia „Echo Moskwy” Aleksiej Gołubiew zastanawiał się, dlaczego właśnie metropolita Onufrij został wybrany niemalże natychmiast po zmianie władzy na Ukrainie. Rzecznik UCP zaprzeczył jednak przypuszczeniom, jakoby nowa ekipa polityczna w Kijowie wywierała jakąkolwiek presję na biskupów UCP, w tym w kwestii wyboru tymczasowego zarządcy reprezentującego konkretne stanowisko. Duchowny zapewnił, że *locum tenens* został powołany w wyniku tajnego głosowania członków Świętego Synodu, po uprzednim stwierdzeniu w szpitalu ciężkiego stanu zdrowia metropolity Wołodymyra. Co więcej, rzecznik podziękował zarówno liderom opozycji należącym do UCP, jak też samoobronie Majdanu i Prawemu Sektorowi, że w sytuacji zagrożenia Ławry w Kijowie prowokacjami, zapewnili jej bezpieczeństwo. Na pytanie o stanowisko Kościoła wobec przedstawicieli obalonej władzy, o. Georgij Kowalenko wypowiedział się jako osoba prywatna, jednak bardziej krytycznie niż poprzednio. Jego zdaniem, osoby mające niezadeklarowane dochody oraz odpowiedzialne za stosowanie przemocy nie mogą sprawować urzędów publicznych i powinny zostać ukarane (Горкыша, 2014, s. 631–640).

Oprócz pogłębienia się różnic wewnątrz UCP, coraz wyraźniej zarysowywała się linia podziału między prawosławnymi na Ukrainie i w Federacji Rosyjskiej.

²² Orędzie ukraińskich biskupów, „Przegląd Prawosławny” 2014, nr 3, s. 25.

Niektórzy mieszkańcy Ukrainy zarzucali patriarche Cyrylowi brak reakcji na wydarzenia w ich kraju. Protodiakon Wiktor Martynenko z eparchii włodzimiersko-wołyńskiej na swoim Facebooku z żalem zwracał się do moskiewskiego zwierzchnika: „Usłyszeliśmy słowa Ojca Świętego Franciszka i patriarchy Ekumenicznego Bartłomieja. Tylko głosu naszego Patriarchy nie słysząc [...] Czy nie widzisz, co się dzieje?”²³. Duchowny podpisał swój list otwarty jako „porzucony syn”. Takimi czuło się wielu zwolenników UCP, o czym świadczy choćby liczba komentarzy pod cytowanym listem.

Patriarcha moskiewski zabrał głos dopiero 22 lutego. W specjalnej odezwie do wiernych przestrzegał przed niebezpieczeństwem wojny domowej: „Od tego, co się dzieje, zależy dalszy los ukraińskiego narodu. Na razie, dzięki Bogu, powstrzymany został scenariusz wojny domowej, ale taki scenariusz może się jeszcze zrealizować [...] Całym sercem, oplakując zmarłych, współczując ich bliskim, cierpiąc razem z rannymi, proszę duszpasterzy i dzieci Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, by wzniesli modlitwy do Pana Boga Chrystusa i Jego Najświętszej Matki”²⁴. Długie milczenie patriarchy w trakcie Euromajdanu i zdawkowe wypowiedzi pod jego koniec skutkowały stratami wizerunkowymi RCP na Ukrainie i wzmacniały tendencje decentralistyczne w UCP (Jarzyńska, 2014).

Tym samym, jednym z następstw rewolucji, na co wskazują ukraińscy religioznawcy, było stopniowe obalanie stereotypu o braterstwie prawosławnych na Ukrainie i w Rosji (Горкуша, 2014, s. 649). Na potwierdzenie tej tezy można przytoczyć słowa o. Georgija Kowalenko, który zwracał się do współwyznawców w sąsiednim kraju: „Szanowni Rosjanie, jeżeli pozostała w was przynajmniej odrobina miłości do nas, Ukraińców, przestańcie nawet w prywatnych rozmowach nazywać nas »faszystami«, »banderowcami«, »nazistami«, i »nacionalistami«! [...] U nas nie toczy się walka z Rosjanami, rosyjskojęzycznymi czy kanoniczną Cerkwią, jak dużo piszą o tym wasze media”²⁵.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że unikanie przez UCP zajęcia zdecydowanego stanowiska wobec kryzysu społeczno-politycznego na Ukrainie na przełomie 2013–2014 roku było konsekwencją szeregu czynników i okoliczności. Do takich zaliczyć można: instytucjonalną zależność UCP od Patriarchatu

²³ Патриарху Его Святейшему Кириллу, Патриарху Московскому и всея Руси, <https://www.facebook.com/starsenij/posts/638975776168969>, odczyt z dn. 20.11.2014.

²⁴ *Posłanie patriarchy*, „Przegląd Prawosławny” 2014, nr 3, s. 25.

²⁵ В УПЦ МП просять росіян не називати українців бандерівцями» і «фашистами», <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/24/7016084>, odczyt z dn. 23.11.2014.

Moskiewskiego i kojarzenie jej z interesami rosyjskimi, podziały ideologiczne w gronie jej duchowieństwa i wiernych, problemy z przywództwem w UCP z uwagi na ciężką chorobę jej zwierzchnika, chęć uniknięcia zarzutów o mieszanie się do polityki. Tym razem jednak społeczeństwo ukraińskie oczekiwało od UCP jednoznacznej moralnej oceny wydarzeń, ich głównych aktorów, a także dokonania ostatecznego wyboru swej tożsamości, tak jak to uczyniły inne związki wyznaniowe. Tym oczekiwaniom ona jednak nie sprostała. Zasłaniając się neutralnością w sprawach politycznych oraz w obawie przed pogłębieniem się wewnętrznych podziałów, oficjalnie UCP nie opowiedziała się po żadnej ze stron konfliktu. Deklaracje „bycia z narodem” bez dzielenia go według kryterium politycznego, wyznaniowego czy regionalnego wydawały się zachowawcze i mało przekonujące. To z kolei działało na jej niekorzyść, utrwalając jej wizerunek Kościoła *quasi* państwowego. Oświadczenia i wypowiedzi przedstawicieli UCP skupiały się głównie na potępieniu wykorzystania przemocy przez różne strony konfliktu, nawoływaniu ich do dialogu, zachowania spokoju i integralności terytorialnej Ukrainy, wskazywaniu potrzeby kierowania się w życiu publicznym zasadami moralnymi, jak też ukarania winnych przelewu krwi. Głos UCP okazał się zbyt słaby, by w istotny sposób przyczynić się do deeskalacji konfliktu na Ukrainie i zachowania jedności narodu.

BIBLIOGRAFIA:

- Borkowicz, J. (2014). Cyryl traci Cerkiew na Ukrainie. *Więź* (3).
- Chryń, A. (2003). Zasada symfonii – relacja Kościoła i państwa w prawosławiu. *Studia Warmińskie* (40).
- Curanović, A. (2010). *Czynnik religijny w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*. Warszawa.
- Czornomoreć, J. (2014). Ukraińskie prawosławie wobec cerkiewnego putinizmu. *Więź* (3).
- Houston Chronicle: Россия утрачивает влияние на прошлое и будущее Украины*.
Pobrane z: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893>.
<http://expres.ua/news/2013/12/12/98602-skandalnyy-mytropolyt-upc-pohvalyv-miliciyu-pobyttya-mityngari>.
- <http://vrciro.org.ua>.
- Jarzyńska, K. (2014). Ukraińska gra patriarchy Cyryla. *Komentarze OSW* (144). Pobrane z: www.osw.waw.pl/sites/default/files/komentarze_144.pdf.
- Czech, M. (2013). Kościoły idą do Europy. *Gazeta Wyborcza*.
- Olszański, T.A. (2014). Ukraiński Kościół Prawosławny wobec rewolucji i wojny. *Komentarze OSW* (151). Pobrane z: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-10-30/ukrainski-kosciol-prawoslawnny-wobec-rewolucji-i-wojny>

- Орędzie ukraińskich biskupów. *Przegląd Prawosławny* (3/2014).
- Osadczy, W. (2014). Etos i zamęt. Kościoły wobec Rewolucji Godności. W: R. Potocki, M. Domagała, D. Miłoszewska (red.), *Czas Euromajdanu*. Warszawa 2014.
- Posłanie patriarchy. *Przegląd Prawosławny* (3/2014).
- Prawosławie na świecie. *Przegląd Prawosławny* (3/2014).
- Wawrzonek, M. (2011). Koncepcja „ruskiego miru” i jej recepcja na współczesnej Ukrainie. W: M. Smoleń, M. Lubina (red.), *Rozpad ZSRR i jego konsekwencje dla Europy i świata. Część druga*. Kraków.
- В Україні — криза довіри. Митрополит Антоній виступив на зустрічі ВРЦіРО з лідерами опозиції. Pobrane z: <http://orthodoxy.org.ua/data/v-ukrayini-kryza-doviri-mitropolit-antoni-vistupiv-na-zustrichi-vrciro-z-liderami-opozicii>.
- В УПЦ МП просять росіян не називати українців „бандерівцями” і „фашистами”. Pobrane z: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/24/7016084>.
- Горкуша, О.В. (2014). Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка, ред. Л.О. Филипович, Київ.
- Єпархи українських Церков запевнили в Брюсселі, що бачать майбутнє України в колі вільних європейських народів. Pobrane z: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/53858.
- Звернення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира до вірних Української Православної Церкви. Pobrane z: <http://news.church.ua/2013/12/17/zvernennya-blazhennishogo-mitropolita-kijivskogo-i-vsijeji-ukrajini-volodimira-do-virnix-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi>.
- Звернення Всеукраїнської Ради Церков у зв’язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні, <http://vrciro> В политической борьбе нужно слушать голос совести—Управляющий делами УПЦ митрополит Антоний. Pobrane z: <http://orthodoxy.org.ua/data/v-politicheskoy-borbe-nuzhno-slushat-golos-sovesti-mitropolit-borispolskiy-antoni.html.org.ua/ua/statements/211-zvernennya-vseukrayinskoji-rady-cerkov-u-zvyazku-z-suspilno-politychnoy-sytuaciyu-v-ukrayini>.
- Зустріч з президентом. Митрополит Антоній пропонує ВРЦіРО бути гарантом домовленостей між владою та опозицією. Pobrane z: <http://boryspil-eparchy.org/index.php/news/137-latest-news/1418>.
- Карпенко, В. (2002). Національний державі – Національну Помісну Церкву. *Пам’ять Століть* (3).
- Крालюк, П., Міфологія канонічного православ’я. Pobrane z: <http://portala4.pl.ua/blogs/petro-kraliuk/385-mifolohiia-kanonichnoho-pravoslav-ia>.
- Майдан до кровопролиття: біля Беркута чергували православні священики та буддистські монахи. Pobrane z: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55034.
- Марченко, Динамо в огні, или почему я не иду голосовать против «злочинной» власти. Pobrane z: <http://orthodoxy.org.ua/data/dinamo-v-ogne-ili-pochemu-ya-ne-idu-protestovat-protiv-zlochinnoy-vlasti.html>.

- Патриарху Его Святейшему Кириллу, Патриарху Московскому и всея Руси. Pobrane z: <https://www.facebook.com/starsenij/posts/638975776168969>.
- Політичне православ'я» засудило євроінтеграцію. Pobrane z: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/54053.
- Представники політичного православ'я провели хресний хід проти асоціації з ЄС. Pobrane z: http://risu.org.ua/article_print.php?id=54181&name=religion_and_policy&_lang=ua&.
- Релігійні організації в Україні(станом на 1 січня 2014 р). Pobrane z: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2014/55893>.
- Священик УПЦ МП благословив «Беркут» стояти до смерті проти «мракобісів» Євромайдану. Pobrane z: http://risu.org.ua/index/ua/all_news/state/national_religious_questionn/55335.
- УПЦ призывает отлучить от Церкви Януковича и подвергнуть его анафеме. Pobrane z: http://risu.org.ua/index/ua/all_news/state/church_state_relations/55387.
- Церква благословила 22 лютого особливо поминати загиблих, закликала скасувати всі розваги на Масляну та продовжити жалобу за загиблими до Пасхи. Pobrane z: <http://cherkasy-orthodox.com.ua/index.php/actualno/1089-cerkva-blagoslovila>.
- Щоткіна, К., Неправда від перестрахи. Pobrane z: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/kshchotkina_column/5468.